

اقتباس‌های قرآنی در اشعار منسوب به امام حسین علیه السلام

دکتر محمد فراهانی^۱

دکتر محمدرضا شاهرودی^۲

چکیده

اعجاز ادبی قرآن کریم، این کتاب آسمانی را منبع اصلی فصاحت و بلاغت شعر عرب قرار داده است، تا جایی که رفعت کلام ادبای عرب به میزان بهره‌مندی از قرآن بستگی دارد و آیات الهی از گسترده‌ترین بسامد در صنعت بدیعی اقتباس برخوردار است؛ در این میان سخن معصومان (ع)، به واسطه اتصال لدنی به خزانه علم الهی، آینه تمام‌نمای قرآن کریم در متون ادبی به شمار می‌رود؛ لذا می‌توان اقتباس از قرآن را از ویژگی‌های اشعار امام حسین (ع) دانست که این پژوهش به مصادیق آن در گونه‌های کامل، جزئی، متغیر، اشاره‌ای و استنباطی می‌پردازد. واژگان کلیدی: اقتباس، اقتباس‌های قرآنی، امام حسین (ع)، اشعار منسوب به امام حسین (ع).

۱ فارغ التحصیل دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران جنوب (نویسنده مسئول)

Yasekabood.org@gmail.com

۲ دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشکده الهیات دانشگاه تهران mhshahroodi@ut.ac.ir

۱. مقدمه

پس از نزول وحی، تمدن اسلامی در سایه سار قرآن کریم شکل گرفت و جلوه‌های این کتاب آسمانی در تمامی عرصه‌ها از جمله ادبیات، ظهور و بروز پیدا کرد و با اینکه در دوران قبل از اسلام، اقتباس از آثار دیگران، پسندیده نبود و سرقت ادبی و انتحال محسوب می‌شد، پس از بعثت رسول مکرم اسلام (ص) استفاده از آیات الهی در شعر شاعران رواج بسیاری پیدا کرد و مورد اقبال قرار گرفت (عباس زاده، ۱۳۸۹: ۴۰). تأثیر قرآن بر شاعران عرب به جایی رسید که زبان آورانی چون لیبید بن ربیعہ عامری (۶۶۲ م) دیگر شعری نسرود و هنگامی که حاکم کوفه از او شعری خواست، سوره مبارکه بقره را برایش نوشت و گفت: «أبدلني الله هذا في الإسلام مكان الشعر» (جرجی زیدان، ۱۹۸۳: ۱، ۱۰۷ - ۱۰۸)؛ یعنی: خداوند متعال به واسطه اسلام، آیات قرآن کریم را به جای شعر برای من مبدل ساخت. اقتباس از قرآن، بسته به میزان ارتباط شاعر با کلام وحی، متفاوت است و با توجه به پیوستگی همیشگی تقلین (کلینی، ۱۳۶۲: ۲۹۴، ۱) بیشترین بهره از آیات الهی را در کلام معصومان (ع) و اشعار منسوب به ایشان مشاهده می‌کنیم. با نگاهی به اشعار منسوب به امام حسین (ع) که در منابع مورد اعتماد نقل شده است، دانسته می‌شود که در نمونه‌های زیادی از اشعار منسوب به ایشان انواع اقتباس از آیات قرآنی در موضوعاتی چون: توحید و خداشناسی، آخرت و زندگی پس از مرگ، مناجات، توجه به ارزش‌های اخلاقی، مدایح، نکوهش دشمنان، رجز و گوناگون (محمدی ری شهری، ۱۳۸۸: ۱۴، ۴۲۱)، با زبان و ترکیباتی ساده و آهنگین و دور از تکلف همراه با موسیقی دلنشین (براری رئیس، تکتبار فیروزجایی، ۱۳۹۵: ۹۸) رخ داده است.

۲. پیشینه پژوهش

درباره مفهوم کلی اقتباس از منظر ادبیات و آنچه ذیل آن قرار می‌گیرد، آثار زیادی نوشته شده است که آثاری چون: «المطول» تفتازانی؛ «المعانی والبیان والبدیع»، نوشته خطیب قزوینی؛ «جواهر البلاغه»، تألیف احمد هاشمی؛ «انوار البلاغه»، تدوین محمد هادی بن محمد صالح مازندرانی؛ «فرهنگ بلاغی - ادبی»، اثر ابوالقاسم رادفرو «معجم

البلاغة العربية»، اثر بدوی طبانه از این جمله‌اند. در مورد اقتباس از قرآن نیز کتاب‌هایی به دست آمد که بخشی از آن‌ها به بحث اقتباس و اقتباس از قرآن اختصاص دارد که عبارتند از: «الاتقان» سیوطی؛ «دستورالعلماء» اثر احمد نگری؛ «خزانة الادب و غایة الارب» نوشته ابن حجة و «شبهات وردود حول القرآن الکریم» تألیف محمد هادی معرفت. در این میان، عبدالملک بن محمد ثعالبی در کتاب «الاقتباس من القرآن الکریم» به صورت ویژه و علی صباغی در مقاله «نقد و بررسی اقتباس از قرآن با نگاه بلاغی»، چنان‌که از نام اثر او پیداست، با نگاه بلاغی به نقد و بررسی اقتباس از قرآن پرداخته‌اند. در مطالعات و تحقیقات صورت‌گرفته، به مقالاتی برخوردیم که درباره مفهوم‌شناسی اقتباس، اقسام و مصادیق آن در سخنان معصومان (ع) نوشته شده‌اند که مقاله «اقتباس‌های قرآنی در نهج البلاغه»، نوشته حمید عباس‌زاده؛ مقاله «بازخوانشی از اقتباس‌های قرآنی در صحیفه سجادیه (مطالعه موردی دعای اول تا هفتم)»، اثر فتحیه فتاحی زاده، عارفه داودی و مرضیه محمص؛ مقاله «اقتباس‌ها و استنادهای قرآنی امام رضا (ع) در حدیث امامت»، از فتحیه فتاحی زاده، حسین افسردیرو عصمت رحیمی و مقاله «کارکرد تفسیری اقتباس‌های قرآنی خطبه‌های حضرت زهرا (س)»، تألیف فتحیه فتاحی زاده و حسین افسردیو از این دسته‌اند. تا آنجا که از عهده تحقیق نگارنده برآمد، آثاری که نویسنده آن‌ها به اقتباس‌های قرآنی اشعار اهل بیت (ع) پرداخته‌اند، عبارت است از: مقاله «اقتباسات قرآنی دیوان منسوب به امام سجاد (ع)»، نوشته شهریار همتی، نورالدین پروین و مهدی حاجیان که در آن اقسام و مصادیق اقتباسات قرآنی دیوان منسوب به امام سجاد (ع) مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. مقاله «بررسی و تحلیل تطبیقی مضامین زهد در دیوان منسوب به امام حسین (ع) و دیوان حافظ» اثر مرتضی براری رئیسی و حسین تکتبار فیروزجایی نیز در ذیل برخی از مصادیق مورد بحث خود به دو مورد از اقتباس‌های قرآنی امام حسین (ع) اشاره کرده است (براری رئیسی، تکتبار فیروزجایی، ۱۳۹۵: ۱۱۰). در منابعی که ذکر شد، صرفاً به اقتباس، اقسام آن، حکم اقتباس از قرآن، اقتباس‌های قرآنی در نهج البلاغه، صحیفه سجادیه، خطبه‌های حضرت زهرا (س)، حدیث امامت و اشعار منسوب امام سجاد (ع) پرداخته شده و پیرامون اقتباس‌های قرآنی اشعار منسوب به امام

حسین (ع) پژوهشی صورت نگرفته است؛ به همین جهت این مقاله قصد دارد به ذکر گونه‌های اقتباس از قرآن کریم، در اشعار امام حسین (ع) و شرح و بیان مصادیق آن پردازد؛ لذا سؤال اساسی این نوشتار عبارت است از اینکه: در اشعار منسوب به امام حسین (ع) کدام گونه‌های اقتباس صورت گرفته و مصادیق آن چیست؟ برای پاسخ به این سؤال، ابتدا به مفهوم‌شناسی اقتباس و ذکراقسام آن می‌پردازیم و سپس مصادیق آن را در اشعار منسوب به امام حسین (ع) بیان می‌کنیم.

۳. ادبیات نظری پژوهش

۳-۱. اقتباس در لغت و اصطلاح و اقسام آن

برای شناخت و سنجش اقتباس‌های قرآنی در اشعار منسوب به امام حسین (ع)، مفهوم‌شناسی اقتباس و شناخت اقسام آن سهم شایانی دارد؛ چه اینکه به واسطه آن می‌توان دقیق‌تر به کمیت و کیفیت پیوستگی این قسم از سخنان گهربار آن حضرت با وحی الهی دست یافت.

۳-۱-۱. اقتباس در لغت

لغت اقتباس، واژه‌ای عربی در باب افتعال است و ریشه آن «قبس» به معنای آتشی است که از آتش بزرگتری نشأت گرفته باشد (فراهیدی، ۱۴۱۰: ۵، ۸۶؛ فیومی، ۱۴۱۴: ۴۸۷، ۲) و در معنای استعاری به معنای طلب علم (ابن اثیر، ۱۳۶۷: ۴، ۴) و هدایت به کار می‌رود. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۶۵۲). اقتباس در لغت یعنی شاعری یا نویسنده در شعر یا اثر خود، آیه‌ای از آیات قرآن، روایتی از کتب حدیث یا قاعده‌ای از قواعد علمی بیاورد (معلوف، ۱۳۷۱: ۱، ۶۰۵). اقتباس در فرهنگ‌نامه‌های فارسی به همان معانی منابع لغت عرب، یعنی به معنای گرفتن آتش، نور، علم و فایده آمده است (دهخدا، ۱۳۷۲: ۲، ۲۶۶۵).

۳-۱-۲. اقتباس در اصطلاح

بر مبنای آثار قریب به اتفاق علمای بلاغت، اصطلاح اقتباس یکی از آرایه‌های معنوی در علم بدیع است که در آن، عبارت، جمله یا آیه‌ای از قرآن، روایت یا غیر آن، در ضمن

کلام منشور یا منظوم، بدون اشاره به منبع آن می‌آید (النویری، بی تا: ۷، ۱۸۲؛ تفتازانی، ۱۴۱۶: ۴۷۱؛ قلقشنودی، بی تا، ۱: ۲۳۷؛ احمد نگری، ۱۳۹۵: ۱، ۱۴۶؛ سیوطی، ۱: ۱۴۲۱، ۳۶۶). ابن حجة حموی^۱ معتقد است می‌توان در متن اقتباس شده عبارتی را کم و زیاد، مقدم و مؤخر و یا تبدیل کرد (ابن حجة حموی، ۱۴۲۵: ۴: ۳۵۹). به عنوان مثال برای تغییر در متن اقتباس شده، به صورتی که از آن عبارتی کم یا تبدیل شده باشد، می‌توان به اقتباس حضرت زهرا(س) در خطبه فدکیه اشاره کرد که در آن آیه «كَلَّا بَلْ زَانَ عَلٰی قُلُوْبِهِمْ مَا كَانُوْا يَكْسِبُوْنَ» (المطففين، ۱۴) با تعبیر «...كَلَّا بَلْ زَانَ عَلٰی قُلُوْبِكُمْ...» (طبرسی، ۱۴۰۳: ۱، ۱۰۶) خطاب به حاضران در مسجد مدینه صورت می‌گیرد و از آیه مقتبس «مَا كَانُوْا يَكْسِبُوْنَ» حذف و ضمیر متصل «هم» در «قُلُوْبِهِمْ»، به «کم» در «قُلُوْبِكُمْ» تبدیل می‌شود.^۲

نمونه دیگری که در آن، عبارتی به آیه مقتبس اضافه شده، حدیث امامت است که طی آن امام رضا(ع)، عبارت «داعی الله» را از آیه «يَا قَوْمَنَا اَجِيبُوا دَاعِيَ اللّٰهِ وَآمِنُوْا بِهِ يَعْنِزْ لَكُمْ مِنْ ذُنُوْبِكُمْ وَيُجِرْكُمْ مِنْ عَذَابِ اَلِيْمٍ» (الأحقاف، ۳۱)، اقتباس نموده و با اضافه نمودن عبارت «الی» با تعبیر «الداعی الی الله» می‌فرماید: «...الإمامُ أمينُ الله في خلقه وَحُجَّتُهُ عَلٰی عِبَادِهِ وَخَلِيْفَتُهُ فِي بِلَادِهِ وَالدَّاعِي اِلَى اللّٰهِ...» (کلینی، ۱۳۶۲: ۱، ۲۰۰).^۳ به عنوان نمونه برای اقتباسی که در آن تقدیم و تأخیر صورت گرفته است، می‌توان به اقتباس در شعر منسوب به امام سجاد(ع) اشاره کرد که طی آن می‌فرماید:

عَظِيْمٌ هُوْلُهُ وَ النَّاسُ فِيْهِ / حَيَارَى مِثْلُ مَبْثُوْثِ الْفَرَّاشِ (علی بن حسین (ع)،

۱ ابوالمحاسن تقی‌الدین ابوبکر بن علی بن عبدالله حموی، شاعر اهل شام که صاحب تألیفات مختلفی در بلاغت و ادبیات است. او در سال ۷۶۷ ق متولد و در سال ۸۳۷ ق از دنیا رفت. (فروخ، ۲۰۰۶: ۳، ۸۳۹)

۲ برای یافتن مثال اقتباس حضرت زهرا(س) از آیه مذکور، از مقاله (فتاحی زاده، فتحیه، افسردیر، حسین، ۱۳۹۵ ش)، «کارکرد تفسیری اقتباس‌های قرآنی خطبه‌های حضرت زهرا(س)»، تهران، سراج منیر (دانشگاه علامه طباطبایی)، سال هفتم، ش ۲۴، ص ۱۷۴ استفاده شد.

۳ برای یافتن مثال اقتباس امام رضا(ع) از آیه مذکور، از مقاله (فتاحی زاده، فتحیه، افسردیر، حسین، رحیمی، عصمت، ۱۳۹۴ ش)، «اقتباس‌ها و استنادهای قرآنی امام رضا(ع) در حدیث امامت»، تهران، پژوهش‌نامه معارف قرآنی، سال ششم، ش ۲۱، ص ۸۰ استفاده شد.

بزرگی هراس روز قیامت به قدری است که مردم در آن روز مثل ملخ‌های پراکنده سرگردانند.

در این بیت، تعبیر «مَبْثُوثُ الْفَرَّاشِ» از آیه «يَوْمَ يَكُونُ النَّاسُ كَالْفَرَاشِ الْمَبْثُوثِ» (القارعه، ۴) اقتباس شده به نحوی که در عبارات آن تقدیم و تأخیر صورت گرفته است.^۱

۲-۳. اقسام اقتباس

با دقت و بررسی در منابع و مقالاتی که پیرامون اقتباس به تحریر درآمده است، دانسته می‌شود که سه دسته تقسیم‌بندی برای آن وجود دارد که عبارت است از: الف) برمبنای تغییر در معنای عبارات مقتبس؛ ب) برمبنای هدف اقتباس؛ ج) برمبنای تغییر در الفاظ و ترکیب عبارات مقتبس (فتاحی زاده، افسردیر، رحیمی، ۱۳۹۴: ۷۲-۷۴).

۱-۲-۳. اقسام اقتباس برمبنای تغییر در معنای عبارات مقتبس

با توجه به تغییری که در معنای عبارات مقتبس صورت می‌گیرد، اقتباس به دو گونه تقسیم می‌شود:

۱-۲-۳. اقتباس بدون تغییر معنای مقتبس؛ مثل آنچه حضرت زهرا (س) در خطبه فدکیه در توصیف امیرالمؤمنین (ع) می‌فرماید: «...قَرِيباً مِنْ رَسُولِ اللَّهِ سَيِّدًا فِي أَوْلِيَاءِ اللَّهِ مُشْمِرًا نَاصِحًا مُجِدًّا كَادِحًا» «لَا تَأْخُذُهُ فِي اللَّهِ لَوْمَةٌ لَائِمٌ» وَأَنْتُمْ فِي رَفَاهِيَةِ مِنَ الْعَيْشِ...» (طبرسی، ۱۴۰۳: ۱، ۱۰۱)؛ یعنی: او نزدیک‌ترین مردم به رسول خدا، آقای اولیای الهی، همیشه آماده برای خدمت، خیرخواه، با جدیت و پرتلاش بود و «در راه خدا سخن هیچ ملامتگری در او اثری نداشت» و شما در آن زمان در کمال رفاه و آسایش بودید. در این بخش از خطبه فدکیه، جمله «لَا تَأْخُذُهُ فِي اللَّهِ لَوْمَةٌ لَائِمٌ» از آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٍ عَلَى

۱ برای یافتن مثال اقتباس در شعر منسوب به امام سجاد (ع) از آیه مذکور، از مقاله (همتی، شهریار، پروین، نورالدین، حاجیان، مهدی، ۱۳۹۵ش)، «اقتباسات قرآنی دیوان منسوب به امام سجاد (ع)»، لرستان، دو فصلنامه پژوهش‌های قرآنی در زبان و ادبیات، سال سوم، ش ۵، ص ۱۴۱ استفاده شد.

الْكَافِرِينَ يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَ اللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» (المائدة، ۵۴) اقتباس شده است (فتاحی زاده، افسردیر، ۱۳۹۵: ۱۷۴)، بدون اینکه در معنای جمله مقتبس تغییری صورت بگیرد.

۳-۲-۱. **اقتباس با تغییر معنای مقتبس**؛ مانند اقتباس عبارت «بوار» از آیه «أَلَمْ تَر إِلَى الَّذِينَ بَدَلُوا نِعْمَتَ اللَّهِ كَفْرًا وَأَحَلُّوا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبُورِ» (ابراهیم، ۲۸) در شعر:

تَفَكَّرَ أَيْنَ أَصْحَابِ السَّرَايَا / وَأَرِيَابِ الصَّوْفَانِ وَالْعِشَارِ / كَأَن لَّمْ يَخْلُقُوا أَوْ لَمْ يَكُونُوا / وَهَلْ حَى يَصَانُ عَنِ الْبُورِ! (علی بن حسین (ع)، ۱۴۳۶: ۹۰-۹۱)

فکر کن! صاحبان لشگرها، اسب‌ها و شترها کجا هستند. انگار که اصلاً خلق نشده و نبوده‌اند. آیا موجود زنده‌ای هست که از مرگ و هلاکت در امان بماند؟

چنان که می‌بینیم در این شعر، عبارت «بوار» به معنای مطلق آن «مرگ و هلاکت» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۱۵۲) برای همه انسان‌ها آمده و از معنای قرآنی آن (وضع پیشوایان کفر و رؤسای ضلالت^۱) (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۲، ۵۵) تغییر پیدا کرده است.

۳-۲-۲. اقسام اقتباس بر مبنای هدف و کاربرد اقتباس

در این قسم از تقسیم‌بندی‌های اقتباس، انقسام بر مبنای هدف، نحوه ظهور و کاربردشناسی صورت می‌گیرد که صرفاً در مورد اقتباس از قرآن موضوعیت دارد و در آن تغییر یا عدم تغییر در معنای آنچه اقتباس شده، ملاک قرار نمی‌گیرد. از این منظر، گونه‌های اقتباس عبارت است از:

۳-۲-۱. **اقتباس مقبول**: اقتباس از قرآن در متون دینی مثل خطبه‌ها، موعظه‌ها، عهدنامه‌ها و از این قبیل موضوعات (ابن حجة، ۱۴۲۵: ۳۵۷)؛ مانند موعظه امیرالمؤمنین (ع) که هنگام بازگشتن از صفین، مقابل قبرستان پشت دروازه کوفه خطاب به اصحابشان فرمودند:

«...أَمَّا [وَاللَّهِ] لَوْ أَدْرَنَ هُمْ فِي الْكَلَامِ لَأَخْبَرُوكُمْ أَنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى (بقره، ۱۹۷)» (سید

۱ «...والآية تذكر حال أئمة الكفر ورؤساء الضلال في ظلمهم وكفرانهم نعمة الله سبحانه...» (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۲، ۵۵)

رضی، ۱۴۱۴: ۴۹۲)

بدانید اگر ساکنان این قبرستان اجازه سخن گفتن داشتند، به شما خبر می‌دادند که بهترین توشه آخرت، تقوا است.

۳-۲-۲. اقتباس مردود: جملات و عبارات قرآن به نحوی به کار برود که آنچه را که خداوند به خود نسبت داده است، به اقتباس‌کننده نسبت داده شود؛ چنان که یکی از بنی مروان، ذیل متن شکایت‌نامه‌ای که از کارگزارش شده بود، نوشت: «إِنَّ إِلَيْنَا إِيَابَهُمْ، ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ» (الغاشیه، ۲۵-۲۶)؛ یعنی: همانا بازگشتشان به سوی ماست، سپس حسابرسی آن‌ها به عهده ماست یا اینکه از آیات قرآن برای مزاح و تمسخر استفاده شود (ابن حجة، ۱۴۲۵: ۳۵۷)، مثلاً هنگام دیدن کسی به مزاح گفته شود: «خُدُوهُ فَعَلُّوهُ» (حاقه، ۳۰) او را بگیرید و به غل و زنجیرش بکشید.

۳-۲-۳. اقتباس مباح: اقتباس از قرآن در اشعار، قصه‌ها و اساساً در متون غیر دینی به شرط آنکه از خصوصیات اقتباس مردود به دور باشد (ابن حجة، ۱۴۲۵: ۳۵۷)، مثل اقتباس از آیه «لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ» (الکافرون، ۶) در شعر زیر:

«مرا شکیب نمی‌باشد ای مسلمانان / ز روی خوب لکم دینکم ولی دینی»
(سعدی، ۱۳۷۶: ۵۲۸)

۳-۲-۳. اقسام اقتباس بر مبنای تغییر در الفاظ و ترکیب عبارات مقتبس

با توجه به میزان تغییر در الفاظ و ترکیب عبارات در متن اقتباس شده، اقسام اقتباس شامل: ۱. کامل؛ ۲. جزئی؛ ۳. متغیر؛ ۴. اشاره‌ای ۵. استنباطی است (عباس زاده، ۱۳۸۹: ۴۲) که در این مقاله بر مبنای این تقسیم‌بندی به بحث و بررسی پیرامون اقتباس‌های قرآنی در اشعار منسوب به امام حسین (ع) پرداخته شده است.

۴. بررسی بازتاب قرآن کریم در اشعار منسوب به امام حسین (ع)

شعر و شاعری، هنری والا، بی‌مانند و دارای وجوه‌گوناگون در فرهنگ‌سازی، حماسه‌پردازی و مانایی حوادث بزرگ است؛ چه اینکه می‌تواند ارزش آفرین باشد یا در مقابل نیکی‌ها قرار گیرد. بعثت رسول مکرّم اسلام (ص) با رونق اشعار ضد ارزشی

مصادف بود، به همین جهت در صدر اسلام از منظر دین، شعرای متعهد از غیر آن تفکیک شده و آنانی که اهل ایمان، عمل صالح، یاد خدا و ظلم ستیزی نبودند، مورد سرزنش آیات الهی قرار گرفتند^۱ (شعراء، ۲۲۴- ۲۲۷) و در مقابل، سرایندگان پایبند به ارزش‌ها در کلام پیامبر اعظم (ص)، به ناصران رسول خدا (ص) و تأییدشدگان روح القدس، تعبیر شدند^۲ (مفید، ۱۴۱۳ ق: ۱، ۱۷۷). اهل بیت (ع) نیز برای هدایت و تربیت جامعه از هنر شعر استفاده کردند؛ با این حال، شعر سرودن توسط معصومان (ع) و اعتبار اشعار منسوب به ایشان مورد بحث و مناقشه است (ن.ک: محمدی ری شهری، ۳۸۸: ۱۴، ۴۰۱) که این اختلاف نظر در صحت یا عدم صحت انتساب شاعری به اهل بیت (ع) در مورد اشعار منتسب به امام حسین (ع) نیز مطرح شده که نیاز به بحث و بررسی پژوهمندان دارد.

۱-۴. اشعار منسوب به امام حسین (ع)

درباره امام حسین (ع) آثار بسیار زیادی در قالب کتاب و مقاله تدوین و تألیف شده و در این میان اشعار منسوب به ایشان نیز جمع‌آوری و در منابع مستقل و مشتمل ثبت گردیده است. منظور از منابع مستقل، آثاری است که به عنوان دیوان اشعار امام (ع) تدوین گردیده و منابع مشتمل، منابعی است که در آن‌ها ابیاتی از اشعار منسوب به آن حضرت نقل شده است.

۱-۱-۴. منابع مستقل

کتاب‌هایی که به عنوان منبعی مستقل، اشعار امام حسین (ع) را در خود جای داده‌اند، عبارتند از:

۱ وَالشُّعْرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ، لَمْ تَرَأَهُمْ فِي كَلِّ وَادٍ يَهيمُونَ، وَأَنْتَهُمْ يَقُولُونَ مَا لَا يَفْعَلُونَ، إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَذَكَرُوا اللَّهَ كَثِيرًا وَانْتَصَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا ظَلَمُوا وَسَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ (شعراء، ۲۲۴-۲۲۷)؛ و شاعران را گمراهان پیروی می‌کنند. آیا ندیده‌ای که آنان در هر سرزمینی سرگردانند؟! و آنانند که چیزهایی را می‌گویند که انجام نمی‌دهند؟

۲ «... قَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ (ص) لَا تَرَأُلْ يَا حَسَّانُ مُؤَيِّدًا بِرُوحِ الْقُدُسِ مَا نَصَرْتَنَا بِلِسَانِكَ...» (مفید، ۱۴۱۳ ق: ۱،

۱. «دیوان الإمام الحسين (ع)»، متعلق به قرن هشتم هجری که در کتابخانه «بایزید» واقع در استان بول ترکیه دو نسخه از آن وجود دارد و در قالب کتاب «أدب الحسين (ع) و حماسته»، شامل ۱۴۶ بیت شعر، توسط احمد صابری همدانی در قم، مؤسسه النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسين در سال ۱۴۱۵ قمری به چاپ رسیده است.^۱

۲. «القول الحسن فی شعر الحسين (ع)» اثر عبدالقادر الناصر که در شهر مدینه کتابخانه عارف حکمت، نسخه‌ای از آن، با ۳۰ صفحه وجود دارد و برخی (ن.ک: محمدی ری شهری، ۱۳۸۸: ۱۴، ۴۱۵) کتاب دیگری را به همین نام به شاعری شیعه به نام ابن حجاج نسبت داده‌اند، در حالی که کتاب شعر منسوب به او «الحسن من شعر الحسين» است که شریف رضی از اشعار ابن حجاج برگزیده است (ن.ک: قمی، ۱۳۶۸: ۲۵۶، ۱)

۳. دیوان الإمام الحسين بن علی بن ابی طالب (ع)، تألیف شیخ محمد حسین، فرزند شیخ محمد باقر بیرجندی با تخلص ضیائی که اشعار دیوان گردآورده او توسط میرزا محمد علی بن محمد طاهر مدرس خیابانی تبریزی، ضمن کتاب «الدر الثمین» ذکر شده که همان «دیوان المعصومین» است (آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۹، ۲۴۹).

۴. «دیوان الحسين بن علی (ع)»، با ۵۴ قطعه شعر در ۲۹۳ بیت (محمدی ری شهری، ۱۳۸۸: ۱۴، ۴۱۵) که با جمع‌آوری و شرح محمد بن عبدالرحیم ماردینی و مقدمه حامد خفاف، در سال ۱۴۱۲ قمری، توسط دارالمختارة العربیة به زبان عربی منتشر شده و

۱ ناگفته نماند، کتابی به نام «دیوان الإمام السجاد (ع)» در سال ۱۳۱۷ ق، در یمن با اشعار همین دیوان منتشر شده است (همان، ۴۱۴) که بنا بر تحقیق مؤلف کتاب «أدب الحسين (ع) و حماسته»، نسخه‌ای از دیوان منسوب به امام زین العابدین (ع)، توسط آیت‌الله سید شهاب‌الدین مرعشی در اختیار او قرار گرفته که در آغاز آن چنین آمده است: «هذا هو الديوان الذي ينسب إلى إمام العارفين وسيد الساجدين، جمعها وألفها محمد بن الحسن الحنّز العاملي، نشره ملك الكتاب الميرزا محمد الشيرازي في ۱۳۱۷ الهجرية، بخط الميرزا داوود الشيرازي؛ ولی با مراجعه به تراجم، چنین اثری را در تألیفات شیخ حر عاملی پیدا نمی‌کند (صابری همدانی، ۱۴۱۵، ۹-۱۰) و شاید به این جهت که این دیوان به شخصی به نام قطب‌الدین زین العابدین هم نسبت داده شده، اشتباهاً به نام امام سجاد (ع) منتشر گردیده است. (صحتی سردودی، ۱۳۸۴: ۸۴) صاحب کتاب الذریعة نیز در انتساب این دیوان به امام سجاد (ع) تشکیک کرده است. (آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۹، ۴۳۱)

بعد از آن یک بار در سال ۱۳۸۱ شمسی با عنوان «دیوان منسوب به امام حسین (ع)»، توسط امیر هوشنگ دانایی، ترجمه و در نشر موعود تهران چاپ گردیده و بار دیگر در انتشارات خورشید آفرین تهران، با عنوان «دیوان امام حسین (ع)»، در سال ۱۳۸۳ شمسی، توسط امیر جابری ترجمه و منتشر شده است (صحتی سردرودی، ۱۳۸۴: ۸۹-۹۰).

۵. کتاب پروانه‌های پراکنده: مجموعه اشعار منسوب به امام حسین (ع)، با بیش از ۵۰ شعر مختلف از امام حسین (ع)، در پنج بخش: اخلاقی، سیاسی، اعتقادی، اجتماعی، شخصی و خانوادگی، تألیف داود کمیجانی با اعراب‌گذاری اشعار و ترجمه به فارسی و انگلیسی، توسط عزیز مهدی و عبدالله حسن متوصل که توسط مؤسسه فرهنگی، هنری و انتشارات بین‌المللی الهدی به سال ۱۳۹۰ شمسی در تهران به چاپ رسیده است.^۱

۲-۱-۴. منابع مشتمل

علاوه بر منابعی که در آن‌ها، اشعار منسوب به امام حسین (ع)، مستقلاً جمع‌آوری و تدوین شده است، برخی مآخذ، مشتمل بر ابیاتی از اشعار آن حضرت هستند که این دسته از منابع عبارتند از: مقتل الحسین (ع) ابومخنف با ذکر ۳ بیت؛ نسب قریش از مصعب بن زبیر، ۳ بیت؛ انساب الاشراف بلاذری، ۷ بیت؛ الطبقات الکبریٰ ابن سعد، ۳ بیت؛ تاریخ الطبری، ۷ بیت؛ الفتوح ابن اعثم، ۳۵ بیت؛ مروج الذهب و اثبات الوصیة مسعودی، ۲ بیت؛ الاغانی و مقاتل الطالبیین ابوالفرج اصفهانی، ۷ بیت؛ الامالی صدوق، ۸ بیت؛ تصحیفات المحدثین ابوهلال عسکری، ۲ بیت؛ نزهة الناظر حلوانی، ۱ بیت؛ نصیحة الملوک نیآوردی، ۱ بیت؛ الامالی شجری، ۲ بیت؛ المناقب ابن شهر آشوب، ۸۶ بیت؛ تاریخ دمشق ابن عساکر، ۲۵ بیت؛ الاحتجاج طبرسی، ۳۲ بیت؛ روضة الواعظین نیشابوری، ۱۳ بیت؛ مقتل الحسین (ع) خوارزمی، ۴۲ بیت؛ تذکرة الخواص ابن جوزی، ۳ بیت؛ مطالب السوول محمد بن طلحة شافعی، ۳۱ بیت؛ بغیة الطلب فی تاریخ حلب از

۱ مؤلف این کتاب، غالب اشعار منسوب به امام حسین (ع) را از کتاب «أدب الحسین (ع) و حماسه» که به عنوان منبع مستقل حاوی اشعار آن حضرت معرفی شد و کتاب «موسوعة کلمات الامام الحسین (ع)»، تألیف پژوهشکده باقر العلوم (ع)، نقل کرده است.

ابن عدیم، ۲۲ بیت؛ الملهوف سید بن طاوس، ۱۵ بیت؛ کشف الغمة اربلی، ۱۲۹ بیت؛ البداية والنهاية ابن کثیر دمشقی، ۲۲ بیت؛ اعلام الدین وارشاد القلوب بحرانی، ۴ بیت؛ مثير الاحزان ابن نما حلی، ۱۹ بیت؛ جواهر المطالب فی مناقب الإمام الحسین بن علی بن ابی طالب (ع) اثر محمد بن احمد دمشقی، ۱۹ بیت؛ الفصول المهمة ابن صباغ، ۳۴ بیت؛ عوالم العلوم بحرانی، ۷۵ بیت؛ تسلیة المجالس از محمد بن ابی طالب، ۴۳ بیت؛ احقاق الحق نورالله شوشتری، ۱۲۵ بیت؛ بحار الانوار مجلسی، ۱۴۷ بیت؛ ینابیع المودة قندوزی، ۴۳ بیت؛ نورالابصار شبلنجی، ۲۰ بیت؛ اعیان الشیعه عاملی، ۳۶ بیت و ملحقات احقاق الحق سید شهاب الدین مرعشی نجفی، ۲۸ بیت (محمدی ری شهری، ۱۳۸۸: ۱۴، ۴۰۶). افزون بر منابع مذکور، اشعار منسوب به امام حسین (ع)، با کمیت و کیفیت مختلف در آثار متأخر نیز ذکر شده است به طوری که غالب مکتوبات پیرامون آن حضرت خصوصاً کتاب هایی که به تدوین سخنان حضرتشان پرداخته اند^۱، مشتمل بر ابیاتی از اشعار منسوب به ایشان است.

۲-۴. اعتبار سنجی اشعار منسوب به امام حسین (ع)

به طور کلی، مجموع اشعار منسوب به امام حسین (ع) در آثار مختلف، ۱۵۵۳ بیت است که بسیاری از آنها تکراری است و آنچه مبنای تحقیق حاضر قرار گرفته، ابیاتی است که در کتاب «موسوعة الامام الحسین (ع) فی الکتاب والسنة والتاریخ» گزارش شده است.^۲ با توجه به یافته های این دانشنامه جمع ابیات غیر تکراری منسوب به امام

۱ برخی این آثار عبارتند از: بلاغة الامام الحسین بن علی (ع)، اثر السید حسین ابوسعیدة الموسوی؛ لمعات الحسین (ع)، نوشته سید محمد حسینی تهرانی؛ بلاغة الإمامین الحسن والحسین (ع)، تألیف مصطفی محسن الموسوی، محسن شرارة العاملی ومهدی العطبی البصری؛ پرتوی از کلام امام حسین (ع)، از منصور کریمیان؛ فرهنگ سخنان امام حسین (ع)، اثر محمد دشتی؛ کلمة الامام الحسین (ع)، نوشته سید حسن شیرازی؛ مسند الامام الشهدی ابی عبدالله الحسین بن علی (ع)، جمع و ترتیب از عزیزالله عطاردی؛ منطق الحسین (ع)، تألیف ابوالفضل زاهدی؛ موسوعة کلمات الامام الحسین (ع)، تدوین گروه حدیث پژوهشکده باقرالعلوم؛ نهج الشهادة، ترجمه و نگارش احمد فرزانه و نهج الکرامة: گفته ها و نوشته های امام حسین (ع)، از محمد رضا اکبری (صحتی سردرودی، ۱۳۸۴: ۸۴-۹۵). در این آثار می توان به اشعار منسوب به امام حسین (ع) دست یافت.

۲ نام دیگر این کتاب، «دانشنامه امام حسین (ع) بر پایه قرآن، حدیث و تاریخ» تألیف محمد محمدی ری

حسین (ع) ۲۹۶ بیت است، که ۱۳۳ بیت آن در منابع متقدم و معتبر آمده است؛ ۱۸ بیت، اشعاری است که امام (ع) به اشعار دیگران تمثل جسته‌اند و ۱۴۵ بیت، اشعار مکتوب در دیوان منسوب به ایشان است که با اشعار مذکور در منابع متقدم مشابهت ندارد (ن.ک: محمدی ری شهری، ۱۳۸۸: ۱۴، ۴۱۷) و از جانب برخی از نویسندگان مورد تشکیک واقع شده است؛^۱ چراکه در کتب تراجم کهن به این دیوان اشاره‌ای نشده و بعضی از اشعار آن دارای ضعف وزنی و لفظی هستند^۲ (جلالی، بی تا: ۹۵)، لیکن مضمون اشعار منسوب به امام (ع) که در منابع متقدم و معتبر آمده است با گزاره‌های مستند حدیثی، به عنوان شاهد یا متابع کاملاً تأیید می‌شود و همچنین برای اشعاری که آن حضرت بدان تمثل جسته‌اند، مستندات قابل توجه در مآخذ مختلف وجود دارد.

۴-۳. اقتباس از قرآن در اشعار منسوب به امام حسین (ع)

همان طور که بیان شد، با توجه به میزان تغییر در الفاظ و ترکیب عبارات در متن اقتباس شده، اقسام اقتباس، شامل: ۱. کامل؛ ۲. جزئی؛ ۳. متغیر؛ ۴. اشاره‌ای ۵. استنباطی است؛ اکنون به بحث و بررسی پیرامون اقتباس‌های قرآنی در اشعار منسوب به امام حسین (ع) در این اقسام می‌پردازیم.

شهری و همکارانش در پژوهشکده علوم و معارف حدیث است که در آن، اشعار منسوب به امام حسین (ع) به نحوی مطلوب، دسته بندی و در بخش پانزدهم کتاب در سه باب گزارش شده است. باب هشتم این بخش به پژوهشی ارزشمند در طبقه بندی موضوعی، ذکر و ارزیابی مصادر اشعار و صحت انتساب آنها به امام (ع) و ذکر اشعار منسوب به امام حسین (ع) در مصادر مختلف اختصاص دارد؛ در باب نهم آن اشعاری که سروده شعرا دیگر است و امام (ع) به آنها تمثل جسته، ذکر شده و نهایتاً در باب دهم، اشعار دیوان منسوب به ایشان آمده است (خوش نژادیان، ۱۳۸۸: ۵۴).

۱ در این زمینه ن.ک: صحتی سردرودی، ۱۳۸۴: ۹۰.

۲ به طور کلی اشعار منسوب به امام حسین (ع) دارای الفاظ ساده، عاری از تکلف و آرایه‌های ادبی و خالی از خیال پردازی‌های شاعرانه است؛ چراکه آن حضرت، دئب شاعری نداشته و شاید سرایش این اشعار برای پر کردن خلأ محتوای دینی در شعر آن عصر بوده است (جهانبخش، ۱۳۸۱، ۱۱۵)؛ فلذا خصوصیت اصلی این سروده‌ها، پرداختن به اخلاق و دریک کلام، تزکیه و تهذیب نفس می‌باشد. (عبدالرحیم، ۱۳۸۳: ۱۱)

۳ برخی از محدثان، اشکالی در اطلاق تابع بر شاهد و شاهد بر تابع ندیده‌اند؛ زیرا هر یک از این دو تقویت کننده حدیث فرد نسبی (= غریب) اند. از خلال اقوال و مثال‌های نگاشته در باب متابع و شاهد به دست می‌آید که شاهد، اعم از متابع است؛ زیرا شاهد، گاه شاهد معناست و گاه شاهد لفظ و معنا هر دو است، در جایی که متابعت به لفظ است و به معنا سرایت نمی‌کند (صبحی صالح، ۱۴۲۸، ۲۴۱).

۴-۳-۱. اقتباس کامل

این قسم اقتباس که آیات الهی در آن بدون تغییر در متن یا کلام مورد استفاده قرار می‌گیرد (عباس زاده، ۱۳۸۹: ۴۲)، در اشعار منسوب به امام حسین (ع) یافت نشد.

۴-۳-۲. اقتباس جزئی

در اقتباس جزئی، کلمه یا عباراتی از متن مقتبس، در بافت درونی متن یا کلام به کار می‌رود (همان، ۴۳). این قسم، پرکاربردترین نوع اقتباس از قرآن در سخنان معصومان (ع)، به خصوص، امام حسین (ع) است و علاوه بر روایات رسیده از ایشان، در غالب اشعار منسوب به آن حضرت نیز می‌توان نمونه‌های زیادی از این نوع اقتباس را جستجو کرد که از جمله این موارد عبارت است از:

۴-۳-۱-۲. **فِي بَيَانِ فَضَائِلِهِ وَمَطَاعِنِ أَعْدَائِهِ يَوْمَ الظَّفِّ:** از اقتباس‌های جزئی در اشعار منسوب به امام حسین (ع)، در مطلع قطعه‌ای ۲۹ بیتی است که «در بیان فضایل خود و مطاعن دشمنانشان» فرموده‌اند و در آن «ثوابِ الله» از آیه شریفه: «وَقَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَيَلَكُمْ ثَوَابُ اللَّهِ خَيْرٌ لِمَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحاً وَلَا يُلَاقُهَا إِلَّا الصَّابِرُونَ»^۱ (القصص، ۸۰) اخذ شده و در متن شعر چنین آمده است:

«كَفَرَ الْقَوْمُ وَقَدِمَا رَغَبُوا / عَن ثَوَابِ اللَّهِ رَبِّ الثَّقَلَيْنِ»

این قوم، کافر شدند و پیش از این نیز از پاداش پروردگارانس و جن روی گردان بودند (طبرسی، ۱۴۰۳: ۲، ۳۰۱).

۴-۳-۲-۲. **فِي الْمَوْعِظَةِ:** یکی دیگر از اقتباس‌های جزئی در اشعار امام (ع)، کاربرد

ترکیب «ذی العرش»، در بیت نهم و تعبیر «خاب من» در بیت هجدهم قصیده‌ای ۲۰ بیتی، در موضوع موعظه است که به شکل ذیل سامان یافته است:

بیت نهم

«وَمَنْ يَكُ مُعْتَصِماً / بِاللَّهِ ذِي الْعَرْشِ فَلَنْ / يَضُرَّهُ شَيْءٌ وَمَنْ / يُعِدِّي عَلَى اللَّهِ

۱ و کسانی که از دانش برخوردار شده بودند، به جاهلان گفتند: وای بر شما؛ پاداش الهی برای کسی که ایمان آورده و کار شایسته کرده، بهتر از همه ثروت و مکننتی است که او دارد. این حقیقت را جز به شکیبایان نمی‌توان فهماند.

وَمَنْ»

کسی که به ریسمان خدا چنگ بزند، هرگز چیزی به او ضرر نمی‌رساند. و کیست که بتواند با خدا دشمنی بورزد و به او زیان برساند؟ او کیست؟

بیت هجدهم

«ما خَابَ مَنْ خَابَ كَمَنْ / يَوْمَا إِلَى الدُّنْيَا رَكْنَ»

هیچ کس زیان ندید به قدر کسی که حتی به اندازه یک روز به دنیا میل پیدا کرد.
(اربلی، ۱۳۸۱: ۲، ۳۷)

در بیت نهم شعر پیش گفته، امام حسین (ع) در مقام موعظه نسبت به «چنگ زدن به ریسمان الهی» از آیات «قُلْ لَوْ كَانَ مَعَهُ آلِهَةٌ كَمَا يَقُولُونَ إِذًا لَأَبْتَعُوا إِلَى ذِي الْعَرْشِ سَبِيلًا»^۱ (الإسراء، ۴۲) و «إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ، ذِي قُوَّةٍ عِنْدَ ذِي الْعَرْشِ مَكِينٍ»^۲ (التکویر، ۲۰)؛ و در بیت هجدهم با یادآوری مصداقی از مصداقی «زیان کاری» که نتیجه «تمایل به دنیا» است، از آیه شریفه «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا، وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا»^۳ (الشمس، ۱۰) اقتباس نموده‌اند.

موارد دیگری از اقتباس جزئی در اشعار منسوب به امام حسین (ع) به دست آمد که برای رعایت اختصار فقط به آن‌ها اشاره می‌شود:

- اقتباس عبارت «ارحَم» در مصراع «فَارْحَمَ عُبَيْدًا إِلَيْكَ مَلْجَأَهُ» (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۴، ۶۹) از آیه «وَقُلْ رَبِّ اغْفِرْ وَارْحَمْ وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ» (المؤمنون، ۱۱۸).

- اقتباس عبارت «ذِي الْجَلَالِ» در مصراع «يشكوا إلى ذِي الْجَلَالِ بِلَوَاهُ» (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۴، ۶۹) از آیه «تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ ذِي الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ» (الرحمن، ۷۸).

۱ بگو: اگر با خدای یکتا چنان که آنها می‌گویند خدایان دیگری بود در این صورت، آن خدایان بر خدای عرش (به تنانع) راه می‌گرفتند (و تمنع آنان موجب اختلال نظام عالم می‌شد. پس چون عالم را نظام ثابتی است، دلیل است که با خدای یگانه خدایان دیگری نیست).

۲ (قسم به این آیات) که همانا قرآن، کلام رسول بزرگوار حق (جبرئیل) است که فرشته با قوت و قدرت است و نزد خدای مقتدر عرش، با جاه و منزلت است.

۳ (قسم به این آیات الهی) که هر کس نفس ناطقه خود را از گناه و بدکاری پاک و منزه سازد، به یقین (درد و عالم) رستگار خواهد بود. و هر که او را (به کفر و گناه) پلید گرداند البته (درد و جهان) زیان کار خواهد گشت.

- اقتباس تعبیر «رَبِّ الْمَنُونِ» در مصراع «لَكِنَّ رَبَّ الْمَنُونِ ذُو نَكَدٍ» (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۱۴، ۱۸۵) از آیه «أَمْ يَقُولُونَ شَاعِرٌ نَّتَرَبَّصُّ بِهِ رَبِّبَ الْمُتُونِ» (الطور، ۳۰).

- اقتباس عبارت «وَبَيْلًا» در بیت «أَذَلَّ الْحَيَاةَ وَذَلَّ الْمَمَاتِ / وَكَأَلَا أَرَاهُ طَعَامًا وَبَيْلًا» (راغب اصفهانی: ۲، ۱۵۶) از آیه «فَعَصَى فِرْعَوْنُ الرَّسُولَ فَأَخَذْنَاهُ أَخْذًا وَبَيْلًا» (المزمل، ۱۶).

- اقتباس تعبیر «اللَّهُ يَعْلَمُ» در مصراع «اللَّهُ يَعْلَمُ أَنَّ مَا بِيَدِي يَزِيدُ لِعَيْرِهِ» (اربلی، ۱۳۸۱: ۲، ۳۵) از آیات «لَوْ كَانَ عَرَضًا قَرِيبًا وَسَفَرًا قَاصِدًا لَاتَّبَعُوكَ وَلَكِنْ بَعَدَتْ عَلَيْهِمُ السُّفَّةُ وَ يَخْلِفُونَ بِاللَّهِ لَوِ اسْتَطَعْنَا لَخَرَجْنَا مَعَكُمْ يُهْلِكُونَ أَنْفُسَهُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ» (التوبة، ۴۲) و «إِذَا جَاءَكَ الْمُنافِقُونَ قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنافِقِينَ لَكَاذِبُونَ» (المنافقون، ۱).

- اقتباس ترکیب «الْحَقِّ الْمُبِينِ» در مصراع «وَلَيْسَ عَلَى الْحَقِّ الْمُبِينِ طَخَاءٌ» (اربلی، ۱۳۸۱: ۲، ۳۵) از آیات «يَوْمَئِذٍ يُوَفِّيهِمُ اللَّهُ دِينَهُمُ الْحَقَّ وَيَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ الْمُبِينُ» (النور، ۲۵) و «فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّكَ عَلَى الْحَقِّ الْمُبِينِ» (النمل، ۷۹).

- اقتباس جمله «حَيْثُ يَشَاءُ» در مصراع «يَزِيدُ وَلَيْسَ الْأَمْرُ حَيْثُ يَشَاءُ» (اربلی، ۱۳۸۱: ۲، ۳۵) از آیه «وَكَذَلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الْأَرْضِ يَتَّبِعُوا مِنْهَا حَيْثُ يَشَاءُ نُصِيبُ بِرَحْمَتِنَا مَنْ نَشَاءُ وَلَا نُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ» (النور، ۲۵).

- اقتباس تعبیر «خَيْرِ الْبَرِيَّةِ» در مصراع «أَمَا كَانَ مِنْ خَيْرِ الْبَرِيَّةِ أَحْمَدُ» (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۴، ۱۰۸) از آیه «إِنَّ الدِّينَ أَمْنًا وَعَمَلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ هُمْ خَيْرُ الْبَرِيَّةِ» (البينة، ۷).

۳-۳-۴. اقتباس متغیر

در این نوع اقتباس، کلمه، عبارات و یا جمله‌ای از آیات قرآن با دخل و تصرف در قواعد صرفی، نحوی و... در متن و یا سخن به کار می‌رود؛ این تغییر سیاق می‌تواند در قالب تقدیم و تأخیر، زیادت و نقصان، تغییر در صیغه و زمان افعال، تبدیل جملات کامل به ناقص و از جهت معنا به خبری یا انشایی و بالعکس، صورت بگیرد. (عباس زاده، ۱۳۸۹: ۴۴-۴۵) پاره‌ای از اقتباس‌های اشعار منسوب به امام حسین (ع) از این دست

می باشد که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

۴-۳-۱. **فِي الْمُنَاجَاةِ مَعَ رَبِّ الْأَرْبَابِ**: نمونه‌ای از اقتباس متغیر را در شعر مناجاتی منتسب به امام حسین (ع) می‌توان یافت که در آن به جهت اقتضای ساختاری شعر، عباراتی از آیه «فَأَمَّا الْإِنْسَانُ إِذَا مَا ابْتَلَاهُ رَبُّهُ فَأَكْرَمَهُ وَنَعَّمَهُ فَيَقُولُ رَبِّي أَكْرَمَنِ»^۱ (الفجر، ۱۵)، با تغییراتی اندک در بیت زیر آمده است:

«إِذَا ابْتَلَى بِالظَّلَامِ مُبْتَهَلًا / أَكْرَمَهُ اللَّهُ ثُمَّ أَدْنَاهُ»

(خوشابه حال کسی که) هرگاه هنگام تاریکی‌ها به خداوند تضرع کند، او، گرامی‌اش می‌دارد و به خود، نزدیکش می‌کند. (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۴، ۶۹)

نکته مهمی که در این اقتباس جلب توجه می‌کند، استفاده عبارات اقتباس شده از آیه، در معنا و دلالتی جدید است که از شاخصه‌های اقتباس به حساب می‌آید.

۴-۳-۲. **فِي الْإِسْتِغْنَاءِ بِالْخَالِقِ عَنِ الْمَخْلُوقِ**: بیت دیگری که در آن با اقتباس جزئی از قرآن کریم، فعل واسمی که در آیه آمده است به فعل واسمی دیگر با تغییر صیغه تبدیل شده، عبارت است از بیت:

«وَاسْتَرْزِقِ الرَّحْمَنَ مِنْ فَضْلِهِ / فَلَيْسَ غَيْرَ اللَّهِ مِنْ رَازِقٍ»

از فضل (خدای) رحمان، روزی بخواه! زیرا جز او کسی روزی دهنده نیست. (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۱۴، ۱۸۶)

مصراع اول این بیت، اقتباس از جمله امری «وَسْأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ» از آیه «وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ لِّلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا كَتَبْنَا لِلنِّسَاءِ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا كَتَبْنَا وَاسْأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا» (النساء، ۳۲)، آمده که در آن اقتباس متغیر از نوع «تبدیل» صورت گرفته است.

مصادیق اقتباس متغیر در اشعار منسوب به امام حسین (ع) پربسامد است و در بررسی اشعار آن حضرت موارد زیادی از این قسم به دست آمد که بین آن‌ها به جز دو مصداق

۱ اما انسان (کم ظرف ضعیف بی صبر) چون خدا او را برای آزمایش و امتحان، کرامت و نعمتی بخشد در آن حال (مغرور ناز و نعمت شود و) گوید: خدا مرا عزیز و گرامی داشت.

پیش گفته، موارد زیر به چشم آمدنی است:

- اقتباس جمله «أَنْتَ مَوْلَاهُ» در مصراع «يَا رَبِّ يَا رَبِّ! أَنْتَ مَوْلَاهُ» (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۴، ۶۹) از آیه «...رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ وَاعْفُ عَنَّا وَاعْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا أَنْتَ مَوْلَانَا فَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ» (البقرة، ۲۸۶) با تبدیل ضمیر متصل «ه»، در صیغه مفرد مذکر غائب به ضمیر متصل «نا»، در صیغه متکلم مع الغیر.

- اقتباس جمله «عَلَيْكَ مُعْتَمَدِي» در مصراع «يَا ذَا الْمَعَالِي عَلَيْكَ مُعْتَمَدِي» (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۴، ۶۹) از تعبیر «عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ» که در سوره های التوبة، ۱۲۹؛ هود، ۸۸؛ یوسف، ۶۷؛ الرعد، ۳۰ و آیه «وَمَا احْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِنْ شَيْءٍ فَحُكْمُهُ إِلَى اللَّهِ ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبِّي عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ» (الشوری، ۱۰) آمده است و در تفاسیر «عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ» به «معتمدی علیه» تفسیر شده است (خطیب، ۱۴۲۴: ۱۳، ۲۴). چنانچه می بینیم در این اقتباس هم تبدیل، صورت گرفته است و هم تغییر غیاب به خطاب.

- اقتباس عبارات آیه «يُرِيدُونَ لِيُظْفَرُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَاللَّهُ مُنِمْ نُورِهِ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ» (الصف، ۸)، در بیت «يُرِيدُ الْجَاحِدُونَ لِيُظْفَرُوهُ / وَيَأْبَى اللَّهُ إِلَّا أَنْ يُيَمَّهُ» (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۴، ۷۲) که در آن فعل جمع به مفرد، اسم ظاهر به ضمیر و اسم فاعل ثلاثی مزید به فعل مضارع در همان ریشه مبدل شده است.

- اقتباس ترکیب «يَوْمَ الْقِيَامَةِ» و فعل «يَخْسَرُ» در بیت «وَشِيعَتُنَا فِي النَّاسِ أَكْرَمُ شِيعَةٍ / وَمُبْغِضُنَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَخْسَرُ» (طبرسی، ۱۴۰۳: ۲، ۳۰۲) از آیات: الأنعام، ۱۲؛ النحل، ۲۷؛ الکهف، ۱۰۵؛ الشوری، ۴۵ و آیه «فَاعْبُدُوا مَا شِئْتُمْ مِنْ دُونِهِ قُلْ إِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَأَهْلِيهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَلَا ذَلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ» (الزمر، ۱۵)، که در آن فعل جمع مذکر غایب به فعل مفرد مذکر غایب، تغییر یافته است.

- اقتباس جمله ای از آیه «إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ يُعْشَى اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيثًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِهِ أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ» (الأعراف، ۵۴) در مصراع «وَأِنَّمَا الْأَمْرُ إِلَى الْجَلِيلِ» (مفید، ۱۴۱۳: ۲، ۹۳) که در آن، «الأ» ازادات تنبیه به «انما» ازادات حصرو ضمیر به اسم ظاهر تبدیل شده است.

۴-۳-۴. اقتباس اشاره‌ای

اقتباس اشاره‌ای را می‌توان همان آرایه تلمیح دانست که در آن، شاعر یا نویسنده به حادثه‌ای تاریخی نیم نظری می‌افکند و بدین واسطه آن واقعه را یادآور می‌شود (ن.ک: عباس زاده، ۱۳۸۹: ۴۸) نمونه‌هایی از این گونه اقتباس در اشعار منسوب به امام حسین (ع) وجود دارد که موارد زیر از مصادیق بارز آن است.

۴-۳-۱. اشاره به عمالقه: یکی از اقتباس‌های اشاره‌ای در اشعار منسوب به امام (ع)، تلمیح داستان عمالقه از آیات ۲۰-۲۴ سوره مائده است که در آن عمالقه^۱، بنا بر نقل تفاسیر، با تعبیر «قَوْمًا جَبَّارِينَ»^۲ (مائده، ۲۲) یاد شده‌اند (طبرسی، ۱۳۷۲: ۲، ۲۴۴). در این شعر، یزید مورد خطاب قرار می‌گیرد که:

«بَا وَيْحَ نَفْسِي مِمَّنْ لَيْسَ يَرْمُهَا / أَمَّا لَهُ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنْ مَثَلٍ / أَمَّا لَهُ فِي حَدِيثِ النَّاسِ مُعْتَبِرٌ / مِنَ الْعَمَالِقَةِ الْعَادِيَةِ الْأُولِ»

وای بر جان من از کسی که بر آن رحم نمی‌کند! آیا برای او در کتاب خدا مثلی وجود ندارد؟ آیا در سخنان مردم، برای او از سرنوشت قوم عمالقه تجاوزگرو ستمگران پیشین عبرت‌هایی نیست؟ (اربلی، ۱۳۸۱: ۲، ۳۷)

۴-۳-۲. اشاره به دلاوری‌های امیرالمؤمنین (ع) در غزوات: از دیگر اقتباس‌های

اشاره‌ای در اشعار منسوب به امام حسین (ع)، ابیاتی است که در آن به جنگ‌های بدر، احد، احزاب، خیبر و حنین به شرح ذیل اشاره است.

۱ عمالقه قومی از نسل عمیلیق بن لاوذ بن ارم بن سام بن نوح، با بدن‌هایی تنومند از جباریه شام در عهد موسی بودند. (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۰، ۲۷۱)

۲ «وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَعَلَ فِيكُمْ أَنْبِيَاءَ وَجَعَلَكُمْ مُلُوكًا وَآتَاكُمْ مَا لَمْ يُؤْتِ أَحَدًا مِنَ الْعَالَمِينَ - يَا قَوْمِ ادْخُلُوا الْأَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ الَّتِي كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَلَا تَرْتَدُّوا عَلَى أَدْبَارِكُمْ فَتَنْقَلِبُوا خَاسِرِينَ - قَالُوا يَا مُوسَى إِنَّ فِيهَا قَوْمًا جَبَّارِينَ وَإِنَّا لَنَنْدَحُلُهَا حَتَّى يَخْرُجُوا مِنْهَا فَإِنَّا دَاخِلُونَ» (مائده، ۲۰-۲۲) و (یاد کن) هنگامی که موسی به قوم خود گفت: ای قوم، نعمت خدا را به خاطر آرید آن‌گاه که در میان شما پیغمبران فرستاد و شما را پادشاهی داد و به شما آنچه را که به هیچ یک از اهل عالم نداد، عطا کرد. ای قوم، به سرزمین مقدسی که خدا سرنوشت شما کرد، داخل شوید و پشت (به حکم خدا) نکنید، که زیانکاری می‌شوید. گفتند: ای موسی، در آن سرزمین مقدس، گروهی مقتدر و قاهر و ستمکار هستند و هرگز تا آنها از آنجا بیرون نشوند ما داخل نخواهیم شد، هرگاه آنان بیرون شدند ما داخل می‌شویم.

«طَحَنَ الْأَبْطَالَ لَمَّا بَرَزُوا/ يَوْمَ بَدْرٍ وَبِأَحَدٍ وَحُنَيْنٍ / وَلَهُ فِي يَوْمٍ أَحَدٍ وَقَعَةٌ / شَفَّتِ الْغِلَّ بِقِصِّ الْعَسْكَرِينَ / ثُمَّ بِالْأَحْزَابِ وَالْفَتْحِ مَعَا/ كَانَ فِيهَا حَتْفٌ أَهْلِ الْفَيْلَقِيِّينَ / وَأَخُو خَيْبَرَ إِذْ بَارَزَهُمْ / بِجُسَامٍ صَارِمٍ ذِي شَفَرَتَيْنِ / وَالَّذِي أَرْدَى جُبُوشًا أَقْبَلُوا/ يَطْلُبُونَ الْوَتْرَ فِي يَوْمٍ حُنَيْنٍ»

هموکه وقتی پهلوانان در جنگ‌های بدر و احد و حنین به میدان آمدند، آن‌ها را در هم کوبید. او (پدرم) در جنگ احد، داستانی دارد با پراکندن سپاه دشمن، اندوه دل [مسلمانان] را شفا بخشید. سپس در جنگ احزاب و فتح مکه، با حضور پدرم سپاه بزرگ مشرکان و یهودیان، برای همیشه مُردند. همان صاحب خبیره که با خیبریان به جنگ برخاست با شمشیری دو دم و بُرنده؛ هموکه سپاهی را به هلاکت افکند که در روز حنین، به خونخواهی آمده بودند. (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۴، ۷۹)

ابیات پیش گفته، به دلاوری‌های حضرت علی (ع) در نبردهای بدر، احد، حنین، احزاب، فتح مکه و خیبر اشاره دارد که بنا بر روایات تفسیری، جمله «... هَذَا فِي حَضَمَانٍ اخْتَصَمُوا فِي رَيْبِهِمْ...» (حج، ۱۹)، و آیه ۳۲ سوره مجادله^۲، درباره نبرد تن به تن در غزه بدر، بین حمزة بن عبدالمطلب، ابوعبیده ابن حرث و علی بن ابی طالب (ع) از سپاه اسلام با عتبه، شیبه و ولید بن عقبه از سپاه کفر (واحدی، ۱۴۱۱: ۳۱۷، ۴۳۴) و آیه ۲۵ سوره احزاب^۳، در شأن امیرالمؤمنین (ع) در جنگ احزاب، بعد از به هلاکت رساندن عمرو

۱ «هَذَا فِي حَضَمَانٍ اخْتَصَمُوا فِي رَيْبِهِمْ فَالَّذِينَ كَفَرُوا قُطِعَتْ لَهُمْ ثِيَابٌ مِنْ نَارٍ يُصَبُّ مِنْ فَوْقِ رُؤُسِهِمُ الْحَمِيمُ». این دو گروه (مؤمن و کافر) مخالف و دشمن یکدیگرند که در (دین) خدای خود با هم به جدال برخاستند، و کافران را لباسی از آتش دوزخ به قامت بریده‌اند و بر سر آنان آب سوزان جهنم فروریزند.

۲ «لَا تَجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ يُوَادُّونَ مَنْ حَادَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَوْ كَانُوا آبَاءَهُمْ أَوْ أَبْنَاءَهُمْ أَوْ إِخْوَانَهُمْ أَوْ عَشِيرَتَهُمْ أُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ وَأَتَدَّهُمْ لْبُؤْسٍ مُنْهٍ وَيُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ أُولَئِكَ حِزْبُ اللَّهِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (مجادله، ۲۲). هرگز مردمی را که ایمان به خدا و روز قیامت آورده‌اند چنین نخواهی یافت که دوستی با دشمنان خدا و رسول او کنند هر چند آن دشمنان پدران یا فرزندان یا برادران یا خویشان آنها باشند. این مردم پایدارند که خدا بر دلهاشان (نور) ایمان نگاشته و به روح (قدسی) خود، آنها را مؤید و منصور گردانیده و آنها را به بهشتی داخل کند که نه‌ها زیر درختانش جاری است و جاودان در آنجا متنعمند، خدا از آنها خشنود و آنها هم از خدا خشنوند، اینان به حقیقت حزب خدا هستند.

۳ «وَرَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِغَيْظِهِمْ لَمْ يَنَالُوا خَيْرًا وَكَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ وَكَانَ اللَّهُ قَوِيًّا عَزِيمًا». و خدا کافران را (در

بن عبدود، نازل شد؛ چنان‌که عبدالله بن مسعود فرازی از این آیه را اینگونه تلاوت می‌کرد: «... وَكَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ (بعلى) وَكَانَ اللَّهُ قَوِيًّا عَزِيزًا»؛ یعنی: و خداوند، مؤمنان را به وسیله علی از جنگ کفایت کرد، و خدا نیرومند و عزیز است (طوسی، بی تا: ۸، ۳۳۱). همچنین پیرامون جنگ حنین، در آیه «وَيَوْمَ حُنَيْنٍ إِذْ أَعْجَبْتَكُمْ كَثُرْتُكُمْ فَلَمْ تُعْنِ عَنْكُمْ شَيْئًا وَضَاقَتْ عَلَيْكُمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ ثُمَّ وَلَّيْتُم مُّدْبِرِينَ. ثُمَّ أَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ» (توبه، ۲۵-۲۶)، عبارت «مؤمنین» به امیرالمؤمنین (ع) تفسیر شده است (مفید، ۱۴۱۳: ۱، ۱۴۱).

۳-۴-۳. اشاره به فضیلت مُصَلَّى الْقِبْلَتَيْنِ: یکی از فضائل امیرالمؤمنین (ع)، سبقت داشتن بر مردم، در ایمان به خداوند متعال و پیامبر اکرم (ص) و نماز خواندن برد و قبله بیت المقدس و بیت الله الحرام است. این فضیلت در تفاسیر، ذیل عبارات «وَالسَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ» در آیه «وَالسَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ وَأَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ»^۱ (توبه، ۱۰۰) آمده است و در ابیات زیر با اشاره به ترکیب «مُصَلَّى الْقِبْلَتَيْنِ» از آن اقتباس شده است:

«وَالِدِي شَمْسٌ وَأُمِّي قَمَرٌ / فَأَنَا الْكَوْكَبُ وَابْنُ الْقَمَرَيْنِ / جَدِّي الْمُرْسَلُ مِصْبَاحُ
الْهُدَى / وَأَبِي الْمَوْفَى لَهُ بِالْبَيْعَتَيْنِ / بَطَلٌ قَرْمٌ هَزْبِرٌ صَيْعَمٌ / مَا جِدَّ سَمْعٌ قَوِيٌّ
السَّاعِدِينَ / عُرْوَةُ الدِّينِ عَلِيٌّ ذَاكُمُ / صَاحِبُ الْحَوْضِ مُصَلَّى الْقِبْلَتَيْنِ»
پدرم، خورشید و مادرم، ماه است و من، ستاره و فرزند آن خورشید و ماهم. جدم،
فرستاده خدا و چراغ هدایت است و پدرم کسی است که در دو جا برایش بیعت
گرفته شده است. او پهلوان، دلاور، شیرستبر بیشه، قوی پنجه، بزرگوار و بخشنده

جنگ احزاب) با همان خشم و غضبی که (به مؤمنان) داشتند، بی آنکه هیچ خیر و غنیمتی به دست آورند، ناامید برگردانید و خدا امر جنگ را (به فرستادن باد صرصر و سپاه فرشتگان غیبی) از مؤمنان کفایت فرمود، و خدا بسیار توانا و مقتدر است.

۱ و آنان که سبقت به ایمان گرفتند از مهاجر و انصار (و در دین ثابت ماندند) و آنان که به نیکی پیروی آنان کردند، خدا از آنها خشنود است و آنها از خدا خشنودند، و خدا برای همه آنها بهشت‌هایی که از زیر درختان آنها نهرها جاری است، مهیا ساخته که در آن بهشت تا ابد متنعم باشند، این به حقیقت، سعادت بزرگ است.

است. آری! این علی، دست‌آویز دین و صاحب حوض [کوثر] و نمازگزارنده به سوی دو قبله است. (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۴، ۷۹)

۴-۳-۵. اقتباس استنباطی

آنچه به اقتباس قرآنی، ارزش ادبی و هنری می‌بخشد، استفاده خلاقانه از کلام الهی در شعریا سخن به نحوی معنا آفرینانه و هماهنگ با متن اقتباس‌کننده است (صباعی، ۱۳۹۴: ۵۷)، به همین جهت اقتباس استنباطی که در آن، مضمون آیات قرآن، بدون حضور لفظی و صریح، در کلام شاعریا نویسنده بروز و ظهور می‌یابد؛ مهم‌ترین گونه اقتباس به شمار می‌رود (عباس زاده، ۱۳۸۹: ۵۱) که ذیلاً به نمونه‌هایی از آن اشاره می‌شود:

۴-۳-۱-۵. مودت ذی القربى: یکی از نمونه‌های روشن اقتباس استنباطی در اشعار منسوب به امام حسین (ع)، اقتباس از آیه «ذَلِكَ الَّذِي يُبَشِّرُ اللَّهَ عِبَادَةَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ وَمَنْ يَقْتَرِفْ حَسَنَةً نَّزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ شَكُورٌ» (الشوری، ۲۳) است؛ چه اینکه مفهوم آیه در آن، به شرح ذیل برای خواننده تداعی می‌شود:

«تَعَدَّيْتُمْ يَا شَرَّ قَوْمٍ بِفَعْلِكُمْ / وَخَالَفْتُمْ قَوْلَ النَّبِيِّ مُحَمَّدٍ / أَمَا كَانَ خَيْرَ الرُّسُلِ وَصَاكُم بِنَا / أَمَا نَحْنُ مِنْ نَسْلِ النَّبِيِّ الْمُسَدَّدِ»

ای بدترین مردم! با کارتان، از حد گذرانید و با سخن پیامبر (ص) مخالفت کردید. آیا بهترین پیامبران، شما را به نیکی با ما سفارش نکرد؟ آیا ما از فرزندان آن پیامبر راستگو نیستیم؟ (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۴، ۱۰۸)

این ابیات، علاوه بر آیه پیش‌گفته به آیات «وَأَتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَلَا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا» (الإسراء، ۲۶) و «فَاتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ ذَلِكَ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (الروم، ۳۸)، نیز اشاره دارد.

۴-۳-۲-۵. نکوهش آزمندی: نمونه دیگر از این دست اقتباس، کار بست محتوای آیه «وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ لِّلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبُوا وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبْنَ وَسَأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا»^۱ (النساء، ۳۲) در

۱ آرزو (و توقع بیجا) در فضیلت و مزیتی که خدا به آن بعضی را بر بعضی برتری داده مکنید که هریک از مرد و

ابیات زیر است:

«فَمَا لَكَ غَيْرَ مَا قَدْ حُطَّ شَيْءٌ / وَإِنْ كَثُرَ التَّقَلُّبُ وَالشُّخُوصُ / وَقَدْ يَأْتِي الْمُقِيمَ
المَالُ عَفْوًا / وَيُحَرِّمُهُ عَلَى الظَّلْبِ الحَرِيضُ»

روزی ات بیش از مقداری که برایت نوشته شده، نیست؛ گرچه به دنبال آن، این سووآن سو بروی و همه جا سفر کنی. گاه برای کسی که در وطنش مانده، بیش از نیازش می رسد و کسی که آزمندانه در پی آن می دود، محروم می ماند (خوارزمی، ۱۴۲۰: ۳۲۸).

این ابیات، علاوه بر آیه مذکور، آیات «وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ»^۱ (الذاریات، ۲۲) و «وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ»^۲ (القلم، ۱) را نیز تداعی می کند.

این نوع اقتباس در اشعار منسوب به امام حسین (ع) بسیار پر بسامد است و می توان گفت بیشترین اقتباس موجود در سروده های منسوب به آن حضرت، از نوع اقتباس استنباطی است که به اقتضای حجم مقاله برخی از آنها را یادآور می شویم.
- اقتباس از آیه «كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ» (الرحمن، ۲۶) در مصراع «وَكُلُّ فَتَى لِلْمَوْتِ فِيهِ نَصِيبٌ» (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۴، ۴۵).

اقتباس از آیه «اعْلَمُوا أَنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا... كَمَثَلِ غَيْثٍ أَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهُ ثُمَّ يَهِيجُ فَتَرَاهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَكُونُ حُطَامًا... مَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْعُرُورِ» (الحديد، ۲۰) در مصراع «يا أَهْلَ لُدَّةِ دُنْيَا لَا بَقَاءَ لَهَا» (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۴، ۶۹).

- اقتباس از آیه «الَّذِينَ يَتَّخِذُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ أَلِيَّبَتَّعُونَ عِنْدَهُمُ الْعِزَّةَ فَإِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا» (نساء، ۱۳۹) در بیت «فَلَوْ عَشْتَ وَطَوَّفْتَ مِنَ الْعَرَبِ إِلَى الشَّرْقِ / لَمَا صَادَفْتَ مَنْ يَقْدِرُ أَنْ يُسَعِدَ أَوْ يُشْقِيَ» (اربلی، ۱۳۸۱: ۲، ۳۴).

زن از آنچه اکتساب کنند، بهره مند شوند. و هر چه می خواهید از فضل خدا درخواست کنید (نه از خلق) که خدا به همه چیز داناست.

۱ وروزی شما با همه وعده ها که به شما می دهند، در آسمان است.

۲ در تفاسیر درباره این آیه آمده است: «إن الله خلق النون وهي الدواة، وخلق القلم: فقال اكتب. قال: وما اكتب؟ قال: اكتب ما هو كائن إلى يوم القيامة من عمل معمول به برأوفجور أورزق مقسوم حلال أو حرام...» (ابوحمزہ شمالی، ۱۴۲۰: ۳۳۶)

اقتباس از آیه «هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ طِينٍ ثُمَّ قَضَىٰ أَجَلًا وَأَجَلٌ مُّسَمًّى عِنْدَهُ ثُمَّ أَنْتُمْ تَمْتَرُونَ» (الانعام، ۲) در شعر «یا مَنْ بِدُنْيَاہُ اشْتَعَلَ وَعَرَهُ طَوْلُ الْأَمَلِ! / الْمَوْتُ یَأْتِی بَعَثَةً وَالْقَبْرُ صُنْدُوقُ الْعَمَلِ» (ابن جوزی، بی تا: ۱۹۴). چنانکه دانسته شد، در این نوع اقتباس، معنا و محتوای قرآن اقتباس می‌شود و با خلاقیت شاعر یا نویسنده در قالبی نوآورانه نضج می‌یابد.

۵. نتیجه گیری

- ۱- از دیوان منسوب به امام حسین (ع) در کتب تراجم کهن، یاد نشده و بعضی از اشعار آن دارای ضعف وزنی و لفظی هستند؛ لیکن مضمون اشعار منسوب دیگر به آن حضرت که در دیوان پیش گفته نیست ولی در منابع متقدم و معتبر آمده است با گزاره‌های مستند حدیثی به عنوان شاهد یا متابع کاملاً تأیید می‌شود و همچنین برای اشعاری که آن حضرت بدان تمثیل جسته‌اند، مستندات قابل توجه در مآخذ مختلف وجود دارد.
- ۲- صور خیال و آرایه‌های لفظی و معنوی زیادی در اشعار منسوب به امام حسین (ع) مشاهده نمی‌شود و غالب این اشعار، دارای زبانی ساده، آهنگ دلنواز، بحرهای پرطنطنه و قوافی خوش آهنگ است.
- ۳- در اشعار منسوب به امام حسین (ع) آیه‌ای از قرآن به صورت «اقتباس کامل» به دست نیامد ولی اقتباس جزئی (اقتباس کلمه، ترکیب دو عبارت و یا جمله بدون تغییر لفظی)، اقتباس متغیر (استفاده جملاتی از آیات قرآن با جابجایی، زیادت و نقصان یا تبدیل)؛ اقتباس اشاره‌ای (تلمیح به داستان‌های قرآنی) و اقتباس استنباطی (کار بست معنای آیات قرآن بدون حضور لفظ) مکرر صورت گرفته است.
- ۴- از نظر بسامد، بیشترین اقتباس در اشعار منسوب به امام حسین (ع)، اقتباس استنباطی و کمترین آن اقتباس اشاره‌ای است.
- ۵- برجسته‌ترین گونه اقتباس در اشعار منسوب به امام حسین (ع) اقتباس استنباطی است.
- ۶- در برخی از اشعار منسوب به امام حسین (ع) می‌توان چند نوع از اقتباس را استخراج کرد.

منابع

- قرآن كريم
- آقا بزرگ تهرانی، محمد محسن. (۱۴۰۳ ق). الذريعة إلى تصانيف الشيعة. بيروت. دارالأضواء.
- ابن اثير، مبارك بن محمد. (۱۳۶۷ ش). النهاية في غريب الحديث والأثر رقم مؤسسه مطبوعاتي اسماعيليان.
- ابن جوزي، عبدالرحمن بن علي. (بي تا). بستان الواعظين ورياض السامعين بيروت. مؤسسة الكتب الثقافية.
- ابن حجه حموي، تقى الدين بن علي. (۱۴۲۵ ق). خزانة الادب وغاية الارب. تحقيق دياب. كوكب، بيروت. دارصادر.
- ابن رشيق، حسن بن رشيق. (۱۴۲۰ ق). العمدة في صناعة الشعر ونقده. قاهره. مكتبة الخانجي.
- ابن شهر آشوب مازندراني، محمد. (۱۳۷۹ ق). مناقب آل ابيطالب (ع). قم. مؤسسه انتشارات علامه.
- ابن عساکر دمشقى، ابوالقاسم على بن حسن بن هبة الله. (۱۴۱۵ ق). تاريخ مدينة دمشق. بيروت. دارالفكر.
- ابن منظور، محمد بن مكرم. (۱۴۱۴ ق). لسان العرب. بيروت. دارصادر.
- ابوحمزه ثمالى ثابت بن دينار. (۱۴۲۰ ق). تفسير القرآن الكريم. بيروت. دارالمفيد.
- احمد نگرى، عبدالنبي بن عبدالرسول. (۱۳۹۵ ق). جامع العلوم فى اصطلاحات الفنون ملقب به دستور العلماء. بيروت. مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- اربلى، على بن عيسى. (۱۳۸۱ ق). كشف الغمة فى معرفة الأئمة. تبريز. انتشارات بنى هاشمى.
- برارى رئيسى، مرتضى، تكتبار فيروزجاى، حسين. (۱۳۹۵ ش). «بررسى وتحليل تطبيقى مضامين زهد در ديوان منسوب به امام حسين (ع) وديوان حافظ». جيرفت.

- فصلنامه مطالعات ادبیات تطبیقی. سال دهم، ش ۴۰.
- تفتازانی، مسعود بن عمر. (۱۴۱۶ ق). المطول. قم. مکتبه الداوری.
- ثعالبی، عبدالملک بن محمد. (۲۰۰۸ م). الاقتباس من القرآن الکریم. تحقیق صفار، ابتسام مرهون، اربد. عالم الکتب الحدیث.
- الجلالی، السید محمد رضا الجلالی. (بی تا). الحسین (ع) سمائه و سیرته. قم. دارالمعروف.
- جهانبخش، جویا. (۱۳۸۱ ش). «درشام هم حدیث ز خورشید می رود». قم. آیینه پژوهش. سال سیزدهم، شماره ۷۷ و ۷۸.
- خطیب، عبدالکریم. (۱۴۲۴ ق). التفسیر القرآنی للقرآن، بیروت. دارالفکر العربی.
- خوارزمی، ریحان بن عبدالواحد. (۱۴۲۰ ق). المناقب والمثالب. دمشق. دارالبشائر.
- خوش نژادیان، صدیقه. (۱۳۸۸ ش). «دانشنامه امام حسین (ع) خدمتی سترگ به پیشگاه سید الشهداء (ع)». قم. آیینه پژوهش. سال نوزدهم، شماره ۱۱۹.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۲ ش). لغتنامه دهخدا. تهران. انتشارات روزنه.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۲۰ ق). محاضرات الأدباء ومحاورات الشعراء والبلغاء. بیروت. شرکت دارالارقم بن ابی الارقم.
- _____ (۱۴۱۲ ق). المفردات فی غریب القرآن. بیروت. دارالشامیه.
- زیدان، جرجی. (۱۹۸۳). تاریخ آداب اللغة العربی. ج ۱، بیروت. منشورات مکتبه الحیاه.
- سعدی، مصلح بن عبدالله. (۱۳۷۶ ش). کلیات سعدی شیرازی با تصحیح کامل. تهران. انتشارات اسلامی.
- سید رضی، محمد بن حسین موسوی. (۱۴۱۴ ق). نهج البلاغه. قم. انتشارات هجرت.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر. (۱۴۲۱ ق). الاتقان فی علوم القرآن، تحقیق زمردی، فواز احمد، بیروت. دارالکتب العربی.
- _____ (۱۳۸۰ ش). ترجمه الاتقان فی علوم القرآن. ترجمه حائری قزوینی، مهدی، تحقیق ابراهیم، محمد ابوالفضل. تهران. انتشارات امیرکبیر.
- شریفی، محمود. (۱۳۸۲ ش). فرهنگ جامع سخنان امام حسین (ع). تهران. شرکت

- چاپ و نشر بین الملل وابسته به مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- صابری همدانی، احمد. (۱۴۱۵ ق). *ادب‌الحسین و حماسه*. قم. مؤسسه النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسين.
- صباغی، علی. (۱۳۹۴ ش). «نقد و بررسی اقتباس از قرآن با نگاه بلاغی». اراک. پژوهش‌های ادبی - قرآنی. سال سوم، ش ۳.
- صبحی صالح. (۱۴۲۸ ق). *علوم‌الحديث ومصطلحه عرض ودراسة*. قم. انتشارات ذوی القربی.
- صحتی سردودی، محمد. (۱۳۸۴ ش). «کتاب‌شناسی توصیفی سخنان امام حسین (ع)». قم. آینه پژوهش، سال شانزدهم، شماره ۹۶.
- طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۴۱۷ ق). *المیزان فی تفسیرالقرآن*. قم. دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، احمد بن علی. (۱۴۰۳ ق). *الإحتجاج علی أهل اللجاج*. مشهد. نشر مرتضی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲ ش). *مجمع‌البیان فی تفسیرالقرآن*. تهران. انتشارات ناصر خسرو.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). *التبیان فی تفسیرالقرآن*. بیروت. دار احیاء التراث العربی.
- عباس زاده، حمید. (۱۳۸۹ ش). «اقتباس‌های قرآنی در نهج‌البلاغه». قم. فصلنامه مطالعات تفسیری، سال یکم، ش ۱.
- عبدالرحیم، محمد. (۱۴۱۲ ق). *دیوان‌الحسین بن علی علیه‌السلام*. دمشق و بیروت. دارالمختارات العربیة.
- _____ (۱۳۸۳ ش). *دیوان امام حسین (ع)*. ترجمه امیر جابری. تهران. انتشارات خورشید آفرین.
- علی بن حسین (ع)، امام چهارم. (۱۴۳۶ ق). *الديوان المنسوب إلى الإمام السجاد عليه السلام*. شارح: عطار، قیس. قم. مجمع جهانی اهل بیت (ع).
- فتاحی زاده، فتحیه، افسردیر، حسین، رحیمی، عصمت. (۱۳۹۴ ش). «اقتباس‌ها و

- استنادهای قرآنی امام رضا (ع) در حدیث امامت». تهران. پژوهش نامه معارف قرآنی. سال ششم، ش ۲۱.
- فتاحی زاده، فتحیه، افسردیر، حسین، (۱۳۹۵ ش). «کارکرد تفسیری اقتباس های قرآنی خطبه های حضرت زهرا (س)». تهران. سراج منیر (دانشگاه علامه طباطبائی). سال هفتم، ش ۲۴.
- فتاحی زاده، فتحیه، داودی، عارفه، محمص، مرضیه، (۱۳۹۶ ش)، «بازخوانشی از اقتباس های قرآنی در صحیفه سجادیه (مطالعه موردی دعای اول تا هفتم)». تهران. پژوهش نامه معارف قرآنی. سال هشتم، شماره ۲۹.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۱۰ ق). کتاب العین. قم. مؤسسه دارالهجره.
- فروخ، عمر. (۲۰۰۶ م). تاریخ الأدب العربی. بیروت. دارالعلم للملایین.
- فیومی، أحمد بن محمد. (۱۴۱۴ ق). المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی. قم، مؤسسه دارالهجره.
- فلقشندی، احمد بن علی. (بی تا). صبح الاعشی فی صناعة الانشاء. بیروت. دارالکتب العلمیه. منشورات محمد علی بیضون.
- قمی، عباس. (۱۳۶۸ ش). الکنی واللقاب. تهران. مکتبه الصدر.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۲ ش). الکافی. چاپ دوم. تهران. انتشارات اسلامیه.
- کمیجانی، داود. (۱۳۹۰ ش). پروانه های پرکنده (مجموعه اشعار منسوب به حضرت امام حسین (ع)). تهران. مؤسسه فرهنگی هنری انتشارات بین المللی الهدی.
- محمدی ری شهری، محمد. (۱۳۸۸ ش). دانش نامه امام حسین علیه السلام بر پایه قرآن، حدیث و تاریخ. عنوان دیگر موسوعه الامام الحسین علیه السلام فی الكتاب والسنة والتاریخ. ترجمه مسعودی، عبدالهادی، تحقیق طباطبائی نژاد، محمود (اهتمام). چ ۲. قم. موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث. سازمان چاپ و نشر.
- مجلسی، مولی محمد باقر بن محمد تقی. (۱۴۰۴ ق). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار علیهم السلام. تهران. انتشارات اسلامیه.
- معرفت، محمد هادی. (۱۴۲۳ ق). شبهات وردود حول القرآن الکریم. قم. موسسه

فرهنگی انتشاراتی التمهید.

- معلوف، لويس. (۱۳۷۱ ش). المنجد في اللغة. قم. مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
- مفید، محمد بن نعمان. (۱۴۱۳ ق). الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد. قم. کنگره شیخ مفید.
- النویری، احمد بن عبدالوهاب. (بی تا). نهاية الارب فی فنون الادب. القاهرة. وزارة الثقافة والارشاد القومي. المؤسسة المصرية العامة.
- واحدی، علی بن احمد. (۱۴۱۱ ق). اسباب نزول القرآن. بیروت. دارالکتب العلمیه.
- همتی، شهریار، پروین، نورالدین، حاجیان، مهدی. (۱۳۹۵ ش). «اقتباسات قرآنی دیوان منسوب به امام سجاد (ع)». لرستان. دوفصل نامه پژوهش های قرآنی در زبان و ادبیات، سال سوم، ش ۵.

